

ZEMPLÉN GÁBOR

Latouri kaleidoszkóp és romantikus irodalom

zemplen@gtk.elte.hu
ORCID: 0000-0001-7017-4661

HELIKON

Latourian Kaleidoscope and Romantic Literature

Abstract

The essay reviews Bruno Latour's emergence as a canonized author for research on the literature of Romanticism. While presenting several ways of using Latour in the interesting special issue of *Essays in Romanticism* (April 2024, Vol. 31/1), the collection also draws attention to the selective reception of Latour's work. Having established himself in the field of sociology, anthropology and history of science with case studies, Latour aligned his views with posthumanism, followed by an interest in politics and environmental crises. His name is as much associated with a network-model (ANT, actor-network theory) as with a wide-ranging critique of cosmology (rejection of the constitution of moderns) or even ecocriticism. The second section gives examples of Latour's use in connection with Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau as well as the slave-narrative of Olaudah Equiano. The third section, after presenting the relevance of the oeuvre, looks at the periods of his work with links to the debates that shaped his position on knowledge from the 1970s to the 1990s and the so-called Science Wars (in particular the emics–etics debate and the Bloor–Latour debate). This section draws attention to the fact that Latour does not strive for consistency, can hardly be considered a unified theorist, and his eclectic approach emphasises visuality, reflexivity and (a)symmetries.

Keywords: Romanticism, Latour, agency, sociology of science, symmetry, reflexivity

Helikon 70 (2024) 4
DOI: 10.57226/Hel.2024.4.5

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS POSZTHUMANISTA TUDOMÁNY-TANULMÁNYOK

Bruno Latour, a nemrég elhunyt tudományantropológus immár a romantika irodalmának kutatásában is segít? A hazánkban már régóta ismert és a társadalomtudományokban rendszeresen oktatott Bruno Latour (1947–2022) egyre több munkája olvasható magyarul is, köztük a *Hibrid gondolkodás* című szöveggyűjtemény vagy a *Földközeli – Karanténban* című politikai, illetve járvány-kalauz. És az sem teljesen meglepő, ha a romantika szerzőinek elemzésekor megjelenik Latour valamelyik munkája. A romantikára igencsak jellemző a mechanisztikus megközelítések alternatíváinak keresése: ebben az időszakban születik a „biológia”, felerősödik a történelem, a nyelv és az érzékenység tanulmányozása.¹ A reflexió új formái terjednek el: az időszakot a humán és a reál tudományok összefonódása jellemzi, miközben megjelenik a később erősödő elválasztottság. Már csak ezek a szempontok is kapcsolhatóvá teszik Latour munkáit a romantika irodalmához.

E rövid tanulmány második szakasza az *Essays in Romanticism* folyóirat különszámáról ad áttekintést (2024. április), példákat hozva a latouri gondolatok felhasználására Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau és Olaudah Equiano írásainak elemzése során. Az életmű recepciója a különszámban pusztán részleges és meglehetősen szelektív, de bemutatása egy tanulmányban már így sem könnyű, mivel Latour elméleti eszköztára igen szerteágazó. Latour a tudományszociológia, -antropológia és -történet területén vált híressé esettanulmányokkal, de hatása az irodalomtudományban ott erősebb, ahol nagyívű ontológiai, episztemológiai, társadalomkritikai vagy épp elméletkritikai gondolatokat fejt ki. A magyar szövegválogatás fűlszövegében a „gazdag és szétartó munkásság”² utal arra, hogy Latour előszeretettel vett át fogalmakat más szerzőktől, folyamatos nyelvi innovációi egy állandóan változó eklektikus filozófiát támogatnak.

Érdekes elemzési szempont Latour és a romantika nyelvhasználatának párhuzamba állítása, hiszen a romantika irodalmát kutatók hasonló nyelvjátekokkal gyakran találkozhatnak. Ez különösen ott tűnik ki, ahol árnyaltan manipulálunk felosztásokat, mint Goethe és Ernst Meyer eszmecseréjében, akik a stabil nyelvi rendszerek (mint Linné osztályozása) és az élőlények sza-

¹ Stephen GAUKROGER, *The collapse of mechanism and the rise of sensibility: Science and the shaping of modernity, 1680–1760* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

² Bruno LATOUR, *Hibrid Gondolkodás: Válogatott tanulmányok*, szerk. KELEMEN Pál, KERESZTES Balázs és KUN János Róbert, ford. KERESZTES Balázs és KUN János Róbert (Budapest: Kijarat Kiadó, 2021).

bályozott változásait követő morfológia különbségeit vetik össze.³ Az egyik módszer halottnak tekintette az élő, a másik vele együtt halad, de utol sosem éri. Latour *módszere*, hogy ágenseket követve épít fel narratívát és elméletet, de egyben *nyelvhasználata is* megidézi ezt a kort, amikor a tudománynak még egyértelműen volt esztétikája, és a művészetnek igazsága. A részletes elemzés azonban már a romantikában feltárta, hogy a túl sok reflexió és felosztás destabilizálja a fogalmi eszköztárat. Latour szívesebben foglalkozik kritikusan a modernitás bifurkációival, mint a módszer problémáival vagy az ilyen nyelv-játékok destruktív vonásaival. A közösségi reakció azonban azt mutatja, hogy az invenciózus nyelvhasználat tolerált határai a mai tudományban már máshol húzódnak: az 1990-es évek második felétől az ún. tudományháború során (*Science Wars*) Latour sok szakmán belüli és kívülről érkező kritikát kapott. A Latour és a romantika kapcsolatáról szóló, itt szemlézett különszám első tanulmánya is a tudományháború kontextusát hangsúlyozza, és azon belül is Alan Sokal vádját: „Latour folyamatosan a tények és a róluk való tudásunk közötti konfúzióval játszik.”⁴

Bár Sokal nem jóindulatú olvasó, jól érteni Latourt nem könnyű. Saját élményeim alapján hasznosabb úgy tekinteni, hogy Latour szövegei inkább egy módszert mutatnak be, nem egy elméletet dolgoznak ki. Mióta az analitikus érdeklődés arra vitt, hogy Latourt mint argumentatív dialógusban résztvevő felet elemezzem, igyekszem kerülni az olyan egyszerűsítő feltevéseket, mint hogy világos vagy akár jól jellemezhető lenne az álláspontja. Mivel álláspontját a legtöbb kérdésben komplexnek gondolom, s amely álláspontok megfogalmazásában kulcsszerepet játszanak homályos fogalmak, próbálom úgy bemutatni Latourt és munkáinak felhasználását, hogy közben nem vizsgálom, miben is áll pontosan és érthető-e az az álláspont, melyet Latour vagy az őt idéző képvisel.

A tanulmány harmadik szakasza Latour munkásságát úgy szemlézi, hogy csak az életmű egy kis szeletét vizsgálja, hiszen Latour fogalmi újításai éppúgy megjelennek esettanulmányaiban, mint abban az univerzálisan felhasználható hálózat-modellben (*ANT, actor-network theory*), amely a technológiai és tudományos fejlődést anyagi-szemiotikai hálózatokként tette empirikusan vizsgálhatóvá. Latour munkássága van olyan komplex, hogy a sokszínű recepció

³ ZEMPLÉN Gábor, *Fokozódó polaritás: Goethe módszere és a strukturálódó megismerés* (Budapest: Typotex, 2019), 197–199.

⁴ Allison DUSHANE és Roger WHITSON, „»Do You Believe in Reality?«: Bruno Latour and Romanticism”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 1–7, 2, <https://doi.org/10.3828/eir.2024.31.1.2>. Amennyiben nem említek fordítót, az eredetileg idegen nyelvű idézetek saját fordításaim – Z. G.

könnyen érthető, miközben a konzisztenciára nem törekvő szerző aligha tekinthető egységes elméletalkotónak, így megjelenése az anglisztika már-már kanonizált teoretikusaként nem könnyen indokolható. Csak néhány területet emelek ki, hogy ezt alátámasszam. Ezek a Latour korai munkáiban is már meghatározó jelentőségű *vizualitás*, valamint a tudásszociológiai irányzatok között (a 1970-es évektől egészen az 1990-es évekig) zajló vitákhoz kapcsolódó két fogalom, a *szimmetria* és a *reflexivitás*. A részletesebben vizsgált területek segítenek megérteni Latour adaptálhatóságának néhány problémáját, hogy miért nem könnyű irodalmárként latouriánusnak lenni, illetve – ahogy erre majd látunk példát – elemzőként a romantika szerzőire alkalmazni a latouriánus kategóriát.

Latourt egy közösség részeként elemzem, hiszen maga is közösségekben gondolkodott, szeretett társszerzőkkel együtt írni, de nemcsak a közös munkát, hanem a vitákat is szerette. Nehéz e viták szövegeihez a kontextusuk nélkül közelíteni, ez indokolja, hogy az életmű relevanciájának bemutatása során Latour eredeti szakterületéhez kapcsolódóan is utalni fogok szövegekre, szerzőkre és szakkifejezésekre. Nagy hatású fogalom például a „modernektől alkotmánya”, mely választóvonalat húz az emberek társadalmi világa és a nem-emberi, természeti világ közé.⁵ Latour a *Sohasem voltunk modernektől* című munkájában újfajta leírási nyelvet használ a kultúrára (olyan alfejezetekkel, mint *A hibridek burjánzása*, *Perverz vonzalom a marginalitás iránt*, *Az átalakított humanizmus*), de ennek értelmezéshez nem megkerülhető a legkimerítőbben használt forrás Hobbes és Boyle vitájáról, a légszivattyú történetét feldolgozó tudománytörténészek (Shapin és Schaffer) rekonstrukciója.⁶ Erre a munkára építve tudja Latour megfogalmazni, hogy mi az alkotmány és miért problematikus. Nem könnyen érthető már a könyv alcíme sem, a Latour megoldására utaló *Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, amennyiben nem világos, hogy mi a tudásszociológusok „szimmetria-elve”, mely Shapin és Schaffer narratíváját és Latour kritikáját is meghatározta.

Mivel így a harmadik szakasz Latour hálózataira fókuszál, az alternatív feldolgozási szempontot csak megemlítem. A bemutatott különszám kap-

⁵ Gyakran hivatkozott korai munka magyarul: Bruno LATOUR, *Sohasem voltunk modernektől – szimmetrikus antropológiai tanulmány*, ford. GECSEK Ottó (Budapest: Osiris Kiadó, 1999). A tudományfilozófiai értékeléshez lásd KUTROVÁTZ Gábor, *An Epistemological Cross-Section of Science Studies – In the Context of the Science Wars* (doktori értekezés, Budapest, BME GTK Technika-, Mérnök- és Tudománytörténet Doktori Iskola, 2005).

⁶ Steven SHAPIN és Simon SCHAFFER, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1985).

csán részletesebben feltárható lenne a romantika kutatóinak itthon alig ismert hálózata, amelyet az ismertett cikkek idéznek; ezek a szerzők Latourtól akár függetlenül is használtak a tudomány-tanulmányok eszköztárából származó elemzési eszközöket, vagy kapcsolták a természet-tudományok történetét az irodalomhoz. A romantika irodalmának értelmezésében a különszámban említett irodalmárok, például Theresa Kelley vagy Amanda Jo Goldstein munkáit legalább annyira érdemes lenne bemutatni,⁷ mint Latour munkásságát, vagy éppen az itt nem említett Laura Otis és Joan Steigerwald elemzéseit.⁸

TEREPMUNKA, ÁGENCIA, KVÁZI-SZEMÉLYEK

Latour fogalmi apparátusát bármely kor irodalmának elemzésében lehet alkalmazni, ám a legutóbbi évszázadok kifejezetten könnyűvé teszik a szociológus és antropológus gondolatainak felhasználását. Korán megénekeltek versben tudományos elméleteket (mint Newton színelméletének hét színét),⁹ divattá váltak a részletes természetábrázolások, és az irodalom – a századok múlásával egyre elkerülhetetlenebbül, egyre több szerzőnél – a technotudományhoz kapcsolódott. A romantikában már a tudomány differenciált recepciójáról beszélhetünk. A korban fokozatosan elkülönülő diszciplínák gyakran hatottak az irodalmi témákra, elég csak a földtani elméletekre gondolni, vagy akár a felhőformák osztályozásának nyomait keresni például Keats vagy Goethe szövegeiben. A tudóst csodálták, parodizálták, drámai karakterré avatták.

Roger Whitson elemzése William Blake-ről, az őt az 1970-es években elemző Donald Aultról,¹⁰ valamint Latourról számos párhuzamot tár fel a három szerző között. Whitson érzékenyen kapcsolja össze Blake mitologikus költészetét és az immár generációkra ható Ault elemzéseit az érett Latour munkáival, aki nagy érdeklődéssel fordult Alfred North Whitehead filozófi-

⁷ Theresa M. KELLEY, *Clandestine Marriage: Botany and Romantic Culture* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012); Amanda Jo GOLDSTEIN, *Sweet science: Romantic materialism and the new logics of life* (Chicago: University of Chicago Press, 2019).

⁸ Laura OTIS, *Membranes: Metaphors of invasion in nineteenth-century literature, science, and politics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000); Joan STEIGERWALD, *Experimenting at the boundaries of life: Organic vitality in Germany around 1800* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019).

⁹ Marjorie NICOLSON, *Newton Demands the Muse: Newton's Opticks and the Eighteenth Century Poets* (Hamden, Connecticut–London: Archon Books, 1963).

¹⁰ Donald D. AULT, *Visionary Physics: Blake's Response to Newton* (Chicago: University of Chicago Press, 1974).

ájához. Latour sok helyen foglalkozik a természet és társadalom szétválasztásával, vagyis azzal, ahogyan a természettel együtt, vele egybefonódva létező társadalmi valóság elválasztja egymástól a társadalmi és a természetit, az emberi és nem-emberi szereplőket, felhasználva a bifurkációkat észlelés és valóság, elme és test, természet és kultúra között. A természet kettéválasztását az magyarázza, amit „Latour a »ténykérdések esztétikájának« nevez, mely a tudósokat, apparátusokat és a laboratóriumi kultúrákat az objektivitás megteremtésének aktusaiba rendezi azáltal, hogy a tényeket támogató hibrid szereplőket redukálja és megtisztítja.”¹¹

Mivel Latour számos évet töltött terepmunkával, fogalmi eszköztára támogatja a hasonló tematikájú, terepmunkát megörökítő irodalmi szövegek értelmezését is. Wordsworth versének segítségével, melyet szintén terepmunka inspirált (*Written with a Slate Pencil on a Stone, on the Side of the Mountain of Black Comb*), könnyen beláthatjuk, hogy a háromszögű földmérők műszerei és az írott dokumentumok a versben egyaránt a tudás mátrixának részei. Ron Broglie szerint Latour neologizmusai segítenek felhívni a figyelmet a fordítási folyamatra a Föld és a tudományos és kulturális reprezentációink között:

Ezen a ponton már világosnak kell lennie, hogyan kapcsolódik Latour a romantikus korszakhoz. Ez az 18. és 19. század, amikor a jobb műszerek és a nagyszabású szervezett kutatás révén pontos adatok válnak elérhetővé. És ez a korszak az adatgyűjtés kora, ami megjelenik a térképeken, diagramokon, táblázatokon, valamint a statisztikákban, felmérésekben is, áthatva a kormányzati és társadalmi szervezetek széles spektrumát. Érdekes elidőzni Latour leírásánál a mozgó állandókról [immutable mobiles: a terepen is használható reprezentációk]. Ez egy hihetetlenül erőteljes fogalom. Az összes összetett tudományos műszert úgy tervezték, hogy az entitások közötti állapotot egy sík, mobil, skálázható, megismételhető felületre redukálja. Legyen szó akár a Hubble-teleszkóppal megfigyelt galaxisokról, akár a szubatomi erőkről a CERN nagy hadronütköztetőjében, a világ odakint csak akkor válik érthetővé a tudomány számára, ha mozgó állandókká alakítjuk. Műszerek, tech-

¹¹ Roger WHITSON, „Reassembling Visionary Physics: Donald Ault, Bruno Latour, and William Blake’s Mathematical Scenographies”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 23–42, 24. Latour 2008-ban tartott előadásában (*What is the Style of Matters of Concern? Two Lectures in Empirical Philosophy, University of Amsterdam Spinoza lectures*) éppúgy felhasználja a szociológus Tarde kritikáját a Durkheim-féle szociológiáról, mint Whitehead elképzeléseit, melyekre Didier Debaise hívta fel a figyelmét.

nológiák, berendezések mind az átalakítás [transmutation] eszközei, melyek olvashatóvá teszik a világot.¹²

A tudományos tudás keletkezésének folyamatát számos esetben bemutató Latour akár egy egész fejezeten át foglalkozik azzal, hogyan születik meg egy tény vagy új technológia. Érdekes itt rövid kitérőt tenni, hogy a további példák, illetve kritikai megjegyzések előtt hangsúlyozzuk: Latour az inspiráló materiális-szemiotikai olvasat kialakításakor – nyelvileg érzékeny elemzőként – a tudományról óhatatlanul irodalmi elemzést is ad, ahogyan számos diszciplína felől értelmezi és határozza meg a munkáját.

Már 1979-es korai könyvében a laboratóriumban folyó „rutinmunkát” mutatta be szerzőtársával, Steve Woolgarral (a csoport egyik tagját 1977-ben orvosi Nobel-díjjal tüntették ki, amíg a kéziratot véglegesítették).¹³ A konstruktivista megközelítés az eszközök, adatok, állítások, publikációk közötti szemiotikai kapcsolatokat hangsúlyozta. A narratíva a laboratóriumi tevékenységeket egy teljesen újonnan érkezett szereplő szemszögéből mutatja be, aki a saját perspektívájából konstruál egy beszámolót a saját fogalmai segítségével. Az „antropológiai idegenség” fogalma segített a tudósok tevékenységét úgy ábrázolni, mintha egy „naiv megfigyelő” beszámolója lenne. A könyv sikeréhez hozzájárult a narratív antropológiai megközelítés, de a lelkesedéssel túl komoly kritikát is kiváltott, hiszen a narratíva azt (is) állította, hogy félrevezető az a benyomás, hogy a tudomány eddig rejtett igazságok felfedezéséről szól. Ehhez az állításhoz Latourék a nyelvi elemzés segítségével jutottak el, hiszen a tények konstrukciójának folyamatában a laboratóriumban töltött nap végére a munka néhány állítás hitelességének növekedéséhez (vagy csökkenéséhez) vezetett. Ám nem csupán a kijelentésekkel kapcsolatos műveletekre, például a modalitások változására figyeltek oda, hanem a tudományos cikk születését tanulmányozva tucatszámú kéziratvázlatot vetettek össze, és nem csak a kutatások befogadásának mintáit tárgyalták (külső kommunikáció), hanem a laboratóriumon belüli diszkurzív tevékenységeket is (belső kommunikáció). A megközelítés eklektikus: összekapcsolja a szcientometriát a diskur-

¹² Ron BROGLIO, „Fashioning Landscapes with Bruno Latour’s Immutable Mobiles and Epistemological Matrix or: How We Pass on Knowledge”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 9–21, 15, <https://doi.org/10.3828/eir.2024.31.1.3>. Broglio felidézi azt a beszámolót, melyben Latour tudósok egy csoportját követi Brazíliába, ahol mintákat gyűjtenek, hogy meghatározzák, előrenyomul-e vagy visszahúzódik az erdő. Lásd Bruno LATOUR, *Pandora’s hope: Essays on the reality of science studies* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999).

¹³ Bruno LATOUR és Steve WOOLGAR, *Laboratory life: The social construction of scientific facts* (Beverly Hills: Sage Publications, 1979).

zuselemzéssel és a csoportdinamika megvitatásával, de bizonyos elméleti elköteleződéseik így is világosak.

A korai tudományos terepetnográfiaiban a szerzők a nyelvészetből átvett két elméleti perspektíva közül választhattak. Az étikus/émikus fogalom pár a bennfentes és a kívülálló perspektíváról folytatott vitához kapcsolódva komoly karriert futott be az antropológiai, pszichológiai, etnográfiai és kultúraközi kutatások módszertanát kísérő diskurzusokban.¹⁴ Ahogyan a fonetika egy beszédesemény fonetikus átírásánál bármely nyelvben ugyanazt a konvencionális jelrendszert használja a beszédhangok jelölésére, úgy az étikus szempont a viselkedést a rendszerhez képest külső szempontok alapján írja le. Ezzel szemben az émikus megközelítés a rendszeren belülről írja le a viselkedést, ahogyan egy adott nyelvre specifikus lehet a fonémakészlet, vagy hogy egy fonémának hányfajta ejtése, allofónja lehet. Az émikus kategóriák leegyszerűsítve „bennfentes” kategóriák, nem olyanok, mint amilyeneket a külső megfigyelő „magával hoz” – legalábbis ilyen módon használják a kifejezést a *science studies* (STS) több irányadó szövegében. Míg a korábbi makroszociológiai hagyományban, például Robert Merton megközelítésében cél volt a tudományok – például országok szerinti – összehasonlíthatósága, tehát a „külső” étikus leírás, a konstruktivista mikroszociológiai hagyomány a később globálissá váló tudás lokális képződését kívánta tanulmányozni, ezért igyekezett émikusságra törekedni, vagyis „követni” a vizsgált – itt éppen biokémikus – szakembereket. Latour és Woolgar, amikor a saját megközelítésük jogosságát indokolják, úgy határozzák meg az émikus megközelítést, mint amely „előnyben részesíti a társas viselkedés fenomenológiailag irányított leírását”, és előnyének tekintik, hogy kisebb valószínűséggel eredményez „idegen” kategóriákat.¹⁵ Visszaülva a korábbi összevetésre Linné és Goethe módszerei között, Latour az utóbbi utat választja: merev kategóriák használata helyett szereti, ha az elemzéshez használt fogalmi eszköztár a tapasztalataira reagálhat.

Fontos szempont, hogy Latourt – részben e módszertan miatt – a klasszikus társadalomtudományi felfogásnál tovább lépve nem *csak* a társadalmi dimenzió érdekelte. Ahogy erre még a következő szakaszban visszatérünk, komoly vitákat váltott ki az elmozdulás az egész technológiai-társas mátrixban a tárgyi világ irányába, melyben a vizsgált gyakorlatok megjelennek. Az anyagira (és nem csak a társadalmira) vetülő fókusz a tudomány elemzésében az

¹⁴ Kenneth Pike neologizmusai (*emics/etics*) a fonemikus/fonetikus szópárhoz hasonlóan különítették el kétféle leírási módot. Kenneth L. PIKE, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (Glendale, CA: Summer Institute of Linguistics, 1954).

¹⁵ Bruno LATOUR és Steve WOOLGAR, *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1986²), 38.

ágencia kiterjesztésével járt, és Latour – többekkel együtt – az ún. poszthumanista tudomány-tanulmányok fontos alakjaként kanonizálódott.¹⁶ Az elmozdulást az is jól mutatja, ahogy az előbb bemutatott példa (*Laboratóriumi élet: A tudományos tények társadalmi konstrukciója*) második kiadásánál, 1986-ban, a „társadalmi” szót Latour és Woolgar kihagyták az alcímből.¹⁷

Miközben Latour rendszeresen kapcsolódott az angolszász tudományos közeg vitáihoz, és számos fogalmat innen merít, a francia források legalább ennyire jelentős inspirációt jelentettek a számára, így például Michel Serres, akinek műveiből több fontos latouri fogalom származik. A határoknak (és a határok elmosásának) nem csak a tudomány elemzésében lehet jelentősége, hanem a személyek és tárgyak kategorizálásakor is. A Serres-nél már megjelenő „kvázi-tárgy” sem nem teljesen szubjektum, sem nem teljesen tárgy, hanem valami a kettő között. Catherine Ji Won Lee szerint a romantika irodalmában a „kvázi-tárgy” egy példája az *Érdekes elbeszélés*, Olaudah Equiano (Gustavus Vassa) önéletrajzi műve (1789). A dehumanizációról beszámoló felszabadított rabszolga társadalmi hatásaiban is számottevő korai rabszolgánarratívája a kritikus szerint egy fennálló rendszer tarthatatlanságára mutat rá, és egy „új alkotmány” szükségességére utal. Az *Érdekes elbeszélés* azt mutatja be, hogy

ahelyett, hogy a modern alkotmányhoz ragaszkodóktól ésszerűen elvárható módon elismernék embertársaik közös emberségét, a modernnek a rabszolgák leigázását azzal legitimálják, hogy tagadják emberi státuszukat, és a nem-emberi birodalmába sorolják őket. Ennek megtestesítője a vas szájkosár, amellyel Equiano az elbeszélés elején találkozik: „Láttam egy fekete rabszolgánőt [...], és szegény teremtés kegyetlenül tele volt rakva különféle vasgépekkel; a fején egy különös gép volt, mely úgy összezárta a száját, hogy alig tudott beszélni; és sem enni, sem

¹⁶ Andrew PICKERING, szerk., *Science as Practice and Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1992). A kötetben Collins és Yearley cikkének kritikáira („Epistemological chicken”) Michel Callon és Bruno Latour viszonttámadással válaszolt („Don’t Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley”); a vita bírái Gerarde Vries és Wiebe Bijker voltak.

¹⁷ Latour a korábbi kutatásokból számos kulcsfontosságú fogalmat használt fel, például Gaston Bachelard „fenomenotechnikáját”, ahol a tudósok anyagi technikák révén és az inskripció eszközök használatával jelenségeket konstituálnak és tényeket konstruálnak. „A fehérjék molekulatömegéről aligha lehetne azt mondani, hogy létezik, hacsak nem az ultracentrifuga révén.” LATOUR és WOOLGAR, *Laboratory Life...*, 65. Német nyelvterületen hasonló fókuszhoz lásd Ludwik FLECK, *Entstehung und Entwicklung einer Wissenschaftlichen Tatsache: Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980).

inni nem tudott”. A rabszolgán lévő „vasgépek” feladata, hogy eltöröljék emberi mivoltát és néma tárgygyá változtassák, ami teljes mértékben a modernnek hatalmában áll. A rabszolga azonban helyett, hogy valóban tárgygyá változna, a néző szemében hiperlátható [hypervisible] példájává válik annak, amit Latour kifejezéseivel kvázi-objektumnak/kvázi-szubjektumnak nevezhetünk.¹⁸

Látható, hogy míg a fogalom Latour esetében alapvetően episztemológiai/ontológiai, a romantika elemzője számára a „kvázi-objektum” vagy „kvázi-szubjektum” olyan társadalmi anomália megjelenése, mely progresszív vízióhoz kapcsolható:

Ha Latourral együtt olvassuk, Equiano mint *avant la lettre* latouriánus, az *Érdekes elbeszélés* pedig mint a modern alkotmánnyal szemben álló, összefüggő mű tárul elénk. Túl azon, hogy a rabszolgák jogos emberi státuszának visszaállítása mellett érvel, mely aztán felszabadítja őket a további elnyomás alól, Equiano az *Érdekes elbeszélés*-ben a cselekvőképeség [agency] és a társadalmiság [sociality] radikálisabb és demokratikusabban elosztott érzetét mutatja be, amely nem áll meg az emberinél, és a rabszolgánarratívát nemcsak politikai, hanem ökológiai formaként is láthatóvá teszi.¹⁹

A példák folytathatók Latour elképzeléseinek irodalmi felhasználására, és az utóbbi években az ökológiai szemlélettel, az antropocén kor kihívásaival kapcsolatban is feltűnnek a nem-humán ágensekre vagy a kritikus zónákra vonatkozó gondolatai az irodalom- vagy akár politikatudományban. Azonban az elméleti felhasználás tipikus területei éppoly árulkodók, mint a nem felhasznált elemek Latour perspektívájából. A következő szakaszban ezek közül a – mai felhasználást nehezítő – szempontok közül vizsgálok meg néhányat.

¹⁸ Catherine Ji Won LEE, „The Slave Narrative and the Modern Constitution: Latourian Agency in *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano*”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 43–55, 47, <https://doi.org/10.3828/eir.2024.31.1.5>. Lásd még Györke Ágnes tanulmányát a *Helikon* 2024/3-as számában, valamint: Adam POTKAY, „Olaudah Equiano and the Art of Spiritual Autobiography”, *Eighteenth-Century Studies* 27, 4. sz. (1994): 677–692, 678.

¹⁹ LEE, „The Slave Narrative...”, 44 [kiemelés az eredetiben].

LATOURI BURJÁNZÁSOK: LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

A latouriánussá válást megnehezíti Latour életművének sokrétősége és gazdagsága. A szemle írójaként egyfelől foglalkoztam a romantikával is, de Latourral (és Sokallal) a tudomány-tanulmányok (*science studies*) konferenciáin és kutatóműhelyein kerültem kapcsolatba. Sok impressziómat személyes kapcsolatok révén szereztem, hiszen együtt dolgoztam korábbi doktoranduszával, ittam a konferencián kínált borából. És ha Latour számos munkája kihasználhatja a „résztvevő antropológus” perspektívájából adódó lehetőségeket, miért ne élhetne a lehetőséggel helyenként egy Latourt elemző kutató is? A jelenkor nagy témái felé fordulásnak, a „parlament” és a „politika” hangsúlyos megjelenésének Latournál más a jelentősége,²⁰ ha nem hallottuk a szóbeszédet, miszerint szívesen lett volna miniszter, de lemondott erről akkortájt, amikor a környezeti krízisek és a kozmológiai-ökokritikai kérdések felé fordult.

Latour munkái nagyon jól hozzáférhetők,²¹ és mivel már nem él, életműve lezártnak tekinthető. „Minden kristályosodás egy megvalósult kaleidoszkóp” – mondja Goethe,²² és Latour munkásságát is hasznosabb sokszínűnek tekinteni, mint egységesnek. Mégis bizonyos alaptémák áthatják a gondolkodását. Ilyen a vonzalom az anyagi világ, a föld, a mikrobák és a fermentáció iránt,²³ amit idősen már büszkén hangoztatott többgenerációs borásként. Mivel egzisztenciálisan a legtöbb pályatársánál jóval kevésbé volt kiszolgáltatva az akadémiai szférának, az akadémikus konvenciók követésében is mert formabontó lenni. Könnyen talált ott társakat (például a formálódó *science studies* területén), ahol még éppen csak megkezdődött a diszciplinárizálódás. A recepció szelektivitásnak így vannak olyan okai, amelyek tekinthetők szakterületi korlátoknak. És ez különösen igaz egy angolszász kultúrában, ahol – részben a felsőoktatási oktatási igényekhez kapcsolódva – erősen diszciplinárizálódnak a közösségek.

Latour évtizedeken keresztül próbálta diagrammokon keresztül vizualizálni elképzeléseit, és ebben nem volt egyedül, hiszen a bath-i iskola tagjai (jelenleg Cardiff, Harry Collins és munkatársai) is szívesen használták ábrá-

²⁰ Bruno LATOUR, *Politics of nature: how to bring the sciences into democracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004); Bruno LATOUR, Peter WEIBEL & Zentrum für Kunst und Medientechnologie, *Iconoclasm* (Karlsruhe–Cambridge, Mass.: ZKM–MIT Press, 2002).

²¹ Lásd Bruno Latour, hozzáférés: 2024.12.12, <http://www.bruno-latour.fr/>

²² „Alle Kristallisationen sind ein realisiertes Kaleidoskop”. Johann Wolfgang von GOETHE, „Gott und Natur”, in *MuR*, 37.

²³ Bruno LATOUR, *The pasteurization of France* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988).

kat. Amikor szelektív vagy hiányos recepcióról beszélünk, akkor a vizualitás elég egyértelműen az egyik terület, melynek a terjedése más tudományterületeken korlátozott lehet: az irodalmi elemzések csak Latour szövegeit, és nem képeit vagy skicceit használják. A stiláris konvenciók miatt nem is próbáltam a tanulmányhoz ábraanyagot készíteni, miközben a vizuális kommunikáció elemzését legalább olyan fontosnak gondolom, mint a diszkurzív tartalmakét. Ám amikor a cikk első változatában felhívtam a figyelmet arra, hogy Latour eklektikus megközelítésében fontos a vizualitás, a szerkesztő korrektúra-javaslatára első körben átírta a közvetlen kapcsolatot a képiséggel, javasolva, hogy a „vizualitás és reflexivitás témáit” említsem. Az első szempontot, a vizualitás szerepét Latournál a továbbiakban nem is elemzem, viszont a másik két szempont – a szimmetria és a reflexivitás – jelentőségének bemutatására így valamivel több helyem marad.

A Latourra is jelentősen ható tudásszociológiai Erős Program egyik legvitatottabb tétele a szimmetria volt. A formálódó tudomány-tanulmányok számára az Edinburgh-i Egyetemen Barry Barnes és David Bloor által kidolgozott Erős Program alapvető kiindulópontul szolgált. Röviden áttekintve a Wittgensteinre, Durkheimre, Maussra épített program négy tézise a következő: az 1) tézis szerint a tudományos tudás szociológiája oksági magyarázatot kínál a tudományos vélekedésekre; a 2) szerint a vélekedések magyarázata pártatlan annak tekintetében, hogy az adott vélekedést igazként vagy hamisként, racionálisként vagy irracionálisként értékeljük. Ezekre építve a 3) megköveteli, hogy a magyarázat szimmetrikus legyen, a 4) pedig, hogy reflexív legyen, vagyis alkalmazható legyen önmagára mint tudományos tudásra is.²⁴ Az antropológiai és mikroszociológiai esettanulmányok a tudományos gyakorlatok leírásánál hamar felhasználták azt a felismerést, hogy a tudósok igazságfogalmát nem lehet egyedülként használni a tudáselőállítás vagy a tudományos viták nagyfelbontású elemzésénél. Amíg az antropológiában problematikus azt állítani, hogy az egyik törzs világképe normális, a másiké azonban nem, a tudomány fejlődése esetén *utólag* gyakran elvárják még egy elemzőtől is a tudósok, hogy *ne* szimmetrikusan ítélje meg a kutatócsoportok tudásjelöltjeit. A szimmetria-tételhez sok ponton kapcsolható Latour harmadik módszertani szabálya: „[m]inthogy egy vita lezárása a Természet reprezentációjának oka, nem pedig következménye, ezért sosem használhatjuk az eredményt – a Természetet – annak magyarázatára, hogy a vita hogyan és

²⁴ David BLOOR, *Knowledge and Social Imagery* (London: Routledge & Kegan Paul, 1976), 7.

miért zárult le.”²⁵ Viták vannak ott, ahol a szereplők igaznak vagy hamisnak kiálthatják ki egyik vagy másik tételt, de az elemző egyik résztvevő álláspontját sem fogadhatja el, ha szimmetrikusan akarja elemezni a vitát.

A hasonlóságok miatt távolról már eléggé megkülönböztethetetlen Bloorék és Latourék felfogása, így közösen is kaptak egyre erősödő támadásokat természettudósoktól (ahogy a hazánkban a tudásszociológiai programot ismertető Fehér Márta is bírálta őket). Figyelemre méltó azonban, hogy míg Latour számos „nagy” kérdésben hasonló álláspontot képviselt, mint a tudásszociológia Bloor-féle Erős Programja, Latour és Woolgar 1979-es könyve valójában kritikai reakció is volt Bloor 1976-os könyvére. Latour munkatársaival 1979 óta kritizálta az Erős Program számos elemét (Bloor nem reagált, pedig többen, mint például Steven Shapin, kifejezetten kérték, hogy válaszoljon a támadásokra, de sikertelenül). Hogy a húsz évvel korábbi vita továbbra is foglalkoztatta Latourt, azt jól mutatja, hogy 1999-ben Bloorhoz fordult egy levélben, arra kérve, hogy reagáljon kritikáira. Bloor a levél hatására kezdte el tanulmányozni a számára addig részleteiben nem ismert latouri programot, és ezt követően így foglalta össze tapasztalatait: „Arra a következtetésre fogok jutni, hogy [Latour] kritikái az általa elutasított álláspont szisztematikus félreértelmezésén alapulnak, és saját megközelítésmódja, amennyiben eltérő, kivitelzhetetlen”.²⁶

A vitát máshol részletesen elemeztük,²⁷ de a jelen tanulmány szempontjából releváns, hogy Latour Bloor álláspontját változatatlannak tartja, és ezt hibának tekinti, míg a sajátját változónak állítja be, hiszen az elmélet módosításokat igényel az alkalmazás során: „Az empirikus munkának megvan az a nyugtalanító sajátossága, hogy eget-földet meg kell mozgatnod, ha megpróbálsz követni, mi történik a gyakorlatban.”²⁸ Az elméletalkotó Bloor kritikája annak mozdulatlansága (és konzisztenciája) miatt együtt jár a saját, állandóan változó fogalmi keretének védelmével. A korábban émikusként bemutatott munkamódszert (amit akkor sem jelentéséhez pontosan illeszkedve használt Latour) itt már kényszerítő erőnek tekinti, hiszen a jó empirikus munka visszahat az elemző fogalmi eszköztárára, és ez szerint Bloornál hiányzik. Aki

²⁵ Bruno LATOUR, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987), 99, 258.

²⁶ David BLOOR, „Anti-latour”, *Studies in History and Philosophy of Science* 30, 1. sz. (1999): 81–112, 82.

²⁷ KUTROVÁTZ Gábor és ZEMPLÉN Gábor, „A Bloor–Latour vita – Egy tudományos vita érvélelméleti vizsgálata”, in *A láthatatlan nyelv*, szerk. GERVAIN Judit és PLÉH Csaba, 231–259 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008).

²⁸ Uo.

nem változtat az elméleti apparátusán, nem is végezhet túl jó munkát. Aki viszont változtat az álláspontján, az nem könnyen kritizálható. Ahogy Latour megjegyzi, a bloori kritika sosem lehet teljesen érvényes: „Azt kellene mondanom, hogy az egyetlen forrást, melyet [a bírálathoz] idézni vagy vitatni szabad, azok a cikkek vagy könyvek kínálják, melyeken jelenleg dolgozom...”²⁹ A minden korábbi álláspont ilyen immunizálása együtt jár Latour módszerével, de vajon melyik mai kutatási hagyomány határozhatja meg magát úgy, hogy nem kritizálható jogosan? A mindent megmozgató Latour a kezdetektől antiesszencialista, aki minden könyvében neologizmusok tömegét használja, és tovább gazdagítja a használt fogalmakat, gyakran egész szócsokrokat kínálva egy-egy fogalom pontos megnevezése helyett. És ezt részben azért teszi, mert *szembehelyezkedik* a klasszikus elméletalkotó szereppel. Ezt érdemes mindenkinek figyelembe venni, aki egy-egy distinkció átvétele után úgy véli, már kezd is latouriánus lenni, vagy megkísérel korábbi szerzőket annak tartani.

Latour nemcsak az Erős Programtól (Barnes, Bloor) tanult sokat, hanem annak korai átvételéből is a tudománytörténetben (Schaffer, Shapin). A viták hevében adott reakciói nem egy egységes álláspontot tárnak fel, hanem egy folytonosan alakulót, amely részben azért értékes, mert emergens, részben pedig mert újra és újra hatnak rá a friss benyomások, amelyek hatására változnak Latour fogalmai. Mindezek alapján könnyen érthető, hogy egyfelől miért is tűnik olyan lukratív vállalkozásnak Latour eszköztárának használata. Van, akinek vonzó az ilyen gondolkodás, és a tagadhatatlan nyelvi lelemény sokak számára inspiráló. Ugyanakkor a módszerrel az is együtt jár, hogy fogalmai tipikusan homályosak, és vannak, akik távolságot tartanak az ilyen diszruptív működéstől. Latour (és természetesen mások) folyamatos nyelvi innovációi csak rövidtávon hatottak gyümölcsözően a diszciplínára, a 2000-es évekre felerősödtek azok a kritikus hangok, melyek szerint nem jó, ha egy tudományterület a nyelvi eszköztárát gyorsuló ütemben cseréli le.

Latour azonban több munkatársával együtt elvetette a hagyományos tudásszociológiai felfogás megszokott kereteit, mely a tudományos vélekedéseket kizárólag társadalmi okokkal magyarázta. Mindaz alapján, amit Latour az anyagi dimenzió fontosságáról állít, nyugodtan tekinthetjük poszthumanistának. A poszthumanista perspektíva párhuzamosan fejlődött Andrew Pickering felfogásával a „gyakorlat mángorlójáról” (*the mangle of practice*). A megközelítés dióhéjban annyit állít, hogy egy gyakorlat elemzésekor minden összekeveredik, vagyis a narratíva tekinthet fontosnak társadalmi szerepeket

²⁹ Bruno LATOUR, „For David Bloor... and beyond: A reply to David Bloor’s Anti-Latour”, *Studies in History and Philosophy of Science* 30, 1. sz. (1999): 113–130, 115.

éppúgy, mint fizikai anyagok jellemzőit. Ezzel indifferens ontológiát javasol, és így gyümölcözően használható akár lokális ősi kultúrák és a technotudomány hibridizációjának vizsgálatakor. Latour gyakran az ilyen (eszközöket, nem-humán élőlényeket is ágensnek tekintő) leírásokat tartja szimmetrikusnak, eltérve az eredeti – episztemológiai semlegességet hangsúlyozó – tudásshociológiai értelmezéstől, mely szerint az igaz és a hamis vélekedésekre adott magyarázatoknak kell hasonló struktúrájúnak lennie. Ez érinti Latour felhasználását a progresszív kritikai diskurzusban, mert egyfelől a poszthumanistákra jellemző ágencia-tulajdonítás – mely éppúgy bevonja az anyagit, mint a természetit és a társadalmi – jól illik az ökológiai témákhoz, másfelől a szokásos társadalomtudományra épülő aktivizmust korlátozza, hiszen Latour már korán kritikával illette a társadalmi dimenzió túlhangsúlyozását.³⁰

Az irodalmi művek elemzésében is megjelenik a humán és nem-humán viszonya – mint a rabszolga-szájkosár értelmezésekor –, azonban ez még nem az az ágencia, amit Latournál látunk, aki a laboratóriumi eszközöknek vagy akár a fésűkagylónak is tulajdonít jelentőséget a beszámolóban. Így megköszöntöm, hogy ahol Latour felhasználása problémamentes, az a hibridizáció. De nehéz is lenne minden perspektívát követni az irodalom vizsgálatában, amit Latour a tudomány vizsgálatok fontosnak tartott. A tudományos cikk születését tanulmányozva Latour nemcsak nyelvi elemzést ad, hanem tárgyalja egy szakfolyóiratban megjelenő cikk előállításának költségeit is: a Woolgarral vizsgált időszakban a laboratórium egy cikkre jutó költsége 1975-ben 60 000 dollár, 1976-ban pedig 30 000 dollár volt. Az irodalomtudományban azonban nem szokás kiszámolni, hogy mi egy vers vagy egy regény költsége, elég annak rögzítése, hogy mennyi volt a szerző bevétele a műből. A tudományt Latour alapvetően közösségi vállalkozásnak tekinti, amelyben a sok-szerzős munkák a tipikusak, szemben az irodalmi művekkel. És az ágencia kiterjesztése sem magától értetődő: az irodalmi tartalom kialakításáért az író-gépet, a pennát, no meg a mikrobákat ritkán tartják felelősnek vagy vonják be a magyarázatba.

Zárásként említsük meg a konstruktivista világkép egy utolsó elemét, amely nem könnyen adaptálható egy irodalomtudományi elemzés során.

³⁰ Az őt ért kritikák hatására a 2000-es évek elején Latour több szövegében is élesen elhatárolódik nézeteinek jobboldali destruktív felhasználásától. „Mi van akkor, ha a hatalomhoz, a társadalomhoz, a diskurzushoz automatikusan folyamodó magyarázatok túlhaladták hasznosságukat, és olyannyira leromlottak, hogy most már a leghitványabb fajta kritikát táplálják?” Bruno LATOUR, „Why Has Critique Run out of Steam: From Matters of Fact to Matters of Concern”, *Critical Inquiry* 30 (2004): 225–248. Lásd még: Bruno LATOUR, „The Last Critique”, *Harper’s Magazine*, 4. sz. (2004): 15–20.

A szimmetria-elvhez hasonlóan a terület kiemelkedésének és elméleti megalapozásának egyik fontos mozgatója volt a reflexivitás, vagyis az „önmagára alkalmazhatóság” kérdése.³¹ Ha van egy jónak gondolt magyarázatunk arról, hogy a tudás hogyan konstruálódik, akkor a magyarázatnak alkalmazhatónak kell lennie erre a magyarázatra is. Szemben például egy „naiv realista” természetfelfogással, vagy a tudatot hagyományos módszerekkel vizsgáló kutatók mechanisztikus szemléletével, a reflexivitás elvárja, hogy az elemző ne akarja magát „kiírni a képből”, ne úgy adjon leírást, hogy elfeledkezik a narrátorról.³² Bloor vagy Latour számára előnyt jelentett, hogy az elemzés elvileg önmagára is alkalmazható,³³ hiszen egy kitüntetett episztemikus forrás, a természettudomány (társadalom)tudományos leírását próbálták legitimálni. Episztemológiai és tudásszociológiai aspirációik a tudomány meta-tudományának kialakítására, ha nem is szükséges, de hasznos fegyverré tették a reflexivitás feltételét. Egy irodalmártól – a jelenkori konvenciók miatt is – szokatlan lenne az igény a saját megközelítés legitimálására és ezáltal, legalábbis a vezető folyóiratok szaktanulmányaiban, a reflexivitásra.

A reflexivitás művelését jól mutatja Latour saját országáról adott tudományterületi beszámolója.³⁴ Itt világos különbséget tesz az angolszász – közös nyelvhasználathoz is kapcsolódó – szakértői közösségek és a (Latour értelmezésekor is jól hasznosítható) francia modell között, ahol a professzoroknak nem kell reagálniuk a csoportnyomásra, részben a tudóstársak bírálatának és az intézményes kritikai felülvizsgálatnak a hiánya miatt:

³¹ Steve WOOLGAR, szerk., *Knowledge and Reflexivity: New Frontiers in the Sociology of Knowledge* (London: Sage Publications, 1988).

³² Ez később ökológiai szemléletként is megjelenik, lásd SMID Róbert, „»Ne hozd szóba a természetet!«: Timothy Morton és a természet nélküli ökológia koncepciója”, *Helikon* 69, 4. sz. (2023): 644–661, 651. „Ennyiben az ökokritika remekül tudná hasznosítani a posztkolonialis kritika belátásait, ám azokkal elsősorban nem az orientalizmus egzotikus tájkonstrukcióit kellene lelepleznie, hanem a saját tájként megszilárdult területen létrejövő identitás feltételrendszerét feltárni. Másrészt pedig nem lehetséges függetlennek, kívülállónak tekinteni magunkat egy olyan folyamatban, amelynek következményei lehetnek saját létünkre nézve is.” Vö.: Bruno LATOUR, „Ágencia az antropocén korában”, ford. KERESZTES Balázs, in Bruno LATOUR, *Hibrid gondolkodás*, 313–334 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2021), 313.

³³ Az időszakban a tudósok által gyakran vallott esszencialista felfogás itt tipikusan nehézségekbe ütközik. Pl. Popper falszifikációs módszertana a cáfolhatóságot a tudományosság kritériumaként kezelte, azonban a reflexivitás követelményét nehezen teljesíti: vagy csupán javaslattá válik (empirikusan cáfolható hipotézissé), vagy úgy szabályozza a tudományt, hogy önmaga nem tudományos (dogma, ami nem cáfolható).

³⁴ Geof BOWKER és Bruno LATOUR, „A Booming Discipline Short of Discipline: (Social) Studies of Science in France”, *Social Studies of Science* 17, 4. sz. (1987): 715–748.

Lehet úgy is karriert csinálni, hogy nem olvasunk más kollégákat, nincsenek tanítványaink – ez talán negatívan hangzik, de azzal is jár, hogy meg tudunk szabadulni mások kutatási programjaitól és a területre vonatkozó napirendjeitől, ami nagyon pozitív lehetőség. Ennek az egyedülálló helyzetnek az eredménye, hogy teljes, független, totalizáló műveket kínál, amelyek mindegyike szigetként, az összes lehetséges probléma teljes újrafogalmazásával kapcsolódik egy témához. Az angolszászok következetesen figyelmen kívül hagyják ezt az alapvető tényt, mert úgy vélik, hogy Franciaország erősen centralizált, és hogy a Latin Negyed uralja az országot. Mindig elmulasztják észrevenni a francia szellemi élet szétszórt jellegét, és az abban rejlő egyedülálló lehetőséget, hogy viszonylagos elszigeteltségben olyan műveket fejlesszenek ki, amelyek egymással összehasonlíthatatlanok. Ez még nehezebbé teszi egy országjelentés megírásának feladatát: a francia szcena legfőbb jellemzője a független művek gazdagsága, amelyeket nem lehet iskolák vagy irányzatok szerint csoportosítani.³⁵

Ez a szociologizáló hozzáállás hasznos kulcsot ad az angolszász világban és a frankofon kultúrában is nyomot hagyó életmű értelmezéséhez, hiszen nem érdemes irányzatok szerint értelmezni egy sokszínű szerzőt, aki számára ugyanúgy volt a tudománynak és a politikának esztétikája, mint a művészeteknek. Aki saját leírása szerint is olyan intellektuális környezetben alapozta meg hírnevét, ahol a függetlenség érték, és díjazzák az egyéni gondolatokat – még ha azok nincsenek is mindig egyértelműen kifejtve.

HELIKON

³⁵ Uo., 721.